

ELŐMUNKÁLATOK A MAGYARSÁG NÉPRAJZÁHOZ 3

Előmkálatok a Magyarság Néprajzához

3

a kereszténység különböző irányzatai, az iszlám és a zsidó vallás sztyepei terjedésének eseményei határozták meg a történelmi körülményeket.

A monda szerint Magor és Hunor, atyjuk elsőszülött fiai, külön sátrakba költöztek. Egy napon vadászat közben egy szarvasünő bukkant fel előttük, üzőbe vették, de az Meotisz ingoványaiban eltűnt szemük elől. A fiak letelepedésre alkalmasnak találták a vidéket, és atyjuk engedelmével ott telepedtek le. A javakban bővelkedő vidékről öt évig ki sem mozdultak. A hatodik évben kikalandoztak és Belár fiainak asszonyaira, gyermekeire, valamint Dula alán fejedelemnek két lányára bukkantak. Az asszony népet vagyonostúl elragadták és Magor meg Hunor a két alán fejedelem kisasszonyt vették feleségül. Ebből a házasságból eredtek a hunok, vagyis a magyarok.

Mert hiszen a krónika szerkesztések a XIII. század végétől a két népet tévesen azonosnak vették. A monda eredeti szövegétől ez a néptévesztés idegen volt. Elképzelhető, hogy a Hunor név helyén eredetileg Unor, Onor állt, ami az onogur népnévnek a változata. A monda tehát semmiképpen sem tekinthető a hun-magyar azonosság bizonyítékának. Mindamellett a csalogató, vezérlő szarvasünő és a Meotisz a hunok, bolgártörökök és magyarok hagyományainak közös elemeiként bukkannak elő. Magyarázata ennek az lehet, hogy a hun birodalom széthullása után, a délorosz sztyepén oltalmat talált hunok maradékaival a bolgártörökök és a magyarok találkoztak. Kiváltképpen Meotisz jelentősége mindhárom nép hagyományaiban enged erre következtetni. Hangsúlyozom azonban, ez esetben nem az etnikai azonosság, hanem az etnikai-kulturális érintkezések kategóriájáról beszéltem.

Az említett érintkezések megengedhetőségénél sokkalta fontosabb az, hogy a monda a népnevet a nép ősenek személynevéből és magát a magyar népet házasságából származtatja. Az emberek közötti kapcsolatok felismerésének és nyilvántartásának leg-
elemibb, ezért beláthatatlanul ősi szabálya a rokonság. Közismert, hogy e rokonsági kapcsolatoknak, a belőlük következő kötelezettségeknek a mintájára képzelték el az emberek az önmaguk által megszervezett, nagy lélekszámú csoportok tagjainak kapcsolatát is. Holott e nagy emberközösségeknek minden egyes tagja nem is állhatott rokonságban egymással. Az embereknek e nagy közösségei különböző úton-módon jöttek létre. A kis lélekszámú, gyöngye csoportok nem is mindig jószántukból csatlakoztak az erősebbekhez. Az őstörténelem korai szakaszaiban, amikor az emberek társulásuknak csak ezt a vérségi-rokonsági szabályait ismerték, a rokonság fogalmának kiterjesztése a legtöbb közösségek tagjaira, összhangban állt történelmi körülményeikkel. Az V–VIII. században, a korai középkorban, amikor a népszervezés, a népállomány változásai a politikai-katonai szervezethez és erőviszonyoktól függtek, e rokonsági modell alapján elképzelt néperedet és összetartozás tudat már anakronizmus volt. S mivel a jelzett korban a magyarság keletkezésének és létezésének tudatával rendelkezett, vagyis a nép létezett, ha pedig már létezett, akkor történelme, múltja is volt. Ennél fogva nem akkor keletkezett, amikor a magyarság eredet mondájának ráncok maradt alakját bölcsei megfogalmazták. A monda azt hagyományozta az utódokra, hogy a magyarság népállományához belár, azaz bolgártörök és alán néprészek csatlakoztak; a belár, bilár ugyanis a bolgár népnév egyik változata. Egyéb, nem mitológiai adatokból jól tudjuk, hogy a bolgártörökséggel létesült kapcsolataink mind etnikai, mind pedig művelődéstörténeti vonatkozásban roppant fontosak voltak. A csuvas mellett a magyar az egyetlen nyelv, mely-

nek segítségével a régen kihalt, de egykor igen népes bolgártörök nyelvjárások tanulmányozása lehetséges.

Az eredeti mítoszban azonban az alánság áll előtérben; a mítosz úgy tudja, a magyar nép alán fejedelem kisasszonyok és magyar férjeik házasságából eredt. Az egyéb adatok azonban halványabban, elmosódottabban állítják eléink alá kapcsolatainkat. Az egykor igen népes alánság az Észak- és Elő-Kaukázuson kívül a Don–Donyec vidéki sztyepén is élt. Etnikai, politikai és művelődési jelentőségük nagy volt. Ennél fogva úgy vélekedem, hogy a mítosznak az az állítása, miszerint a magyarok (hunok) alán asszonyok ivadékai, másként szólva, a magyar-alán érintkezéseknek ez a hangsúlyozása a mítoszban nem túlzás. Még annak ismeretében sem az, hogy az egyéb, így a nyelvtörténeti adatok ezeket az érintkezéseket halványabban tükröztetik.

Az alán érintkezések ismét Kaukázus előterére is ráirányítják az érdeklődést, bár mint mondtam, népes alán csoportokkal a sztyepén bárhol találkozhattak a magyarok. A magyar őstörténet lehetséges előkaukázusi vonatkozásainak tanulmányozásakor becsúsztott túlzások nem akadályozhatják, hogy gyarapodott ismeretek és, ha nem is tökéletes, de a korábbinál kifinomultabb módszerek birtokában forduljunk az Elő-Kaukázushoz.

Összegezésként a következőket jegyzem meg. A mítosz és a történelem összefüggését nem merítettem ki. Az említett részletekből következik, hogy a mítosz korhű tapasztalatokat tesz meg a tisztelet vagy tiltás tárgyává. Kapcsolat a bolgártörök és alán néprészekkel és az exogámia, az V–VIII. századi magyarok mindennapjához tartoztak. A korhűséggel egyenértékű az archaizmus. A mítosz anyaga felfrissült, de az ősi elemeknek, a közösség hagyományainak ápolása, a múlt tudati továbbélésének biztosítása, a nép élete folyamatosságának eszmei megalapozását szolgálta. A népnév tisztelete és megőrzése a függetlenség jelképeként tudatosult. A totemisztikus szarvasünő, a rokonsági modell, a népnév, a nép kialakulásának eseménye már az V–VIII. századi magyarok számára is minden emberi emlékezetet meghaladó régi időktől származtak. Így fogták fel a monda jelentőségét az őstörténeti bölcsek. A mítosz elemei interetnikusak, nem sajátosan a magyar őstörténethez tartoznak. A csalogató, népet vezérlő szarvasünő, Meotisz, a rokonsági modell, a népnevet adó népos tisztelete ismerős dolgok voltak a magyarokkal együtt élő, hozzájuk csatlakozó egyéb néprészek számára is. Ezek az interetnikus elemek segítették elő a különböző néprészek egybefogását, majd összeolvadását. Ezek a mítosz összemberi, egyetemes vonatkozásai.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG HITVILÁGÁNAK LEGFEJLETTEBB RÉTEGE A NYELV ÉS A FOLKLÓR TÜKRÉBEN

Vargyas Lajos

Fogalmaink történetére legfontosabb forrásunk a nyelv. Szavaink etimológiája, jelentés-fejlődése, amennyiben megismerhető, fogalmaink fejlődésébe enged bepillantani. Ezt a forrást összefüggően még nem értékeltük a honfoglalás előtti hitvilág megismerésére. Ha most arra akarunk útmutatást kapni, meddig jutott el a magyarság vallási képzeletének fejlődésében a kereszténység előtt, azokat a szavakat kell vallatóra fognunk,

amelyek fejlettebb vallási képzeteket jelentenek, és biztosan megvoltak már a honfoglaláskor nyelvünkben. Ha egy szó már a középkori forrásokban, lehetőleg a legkorábbiakban már ilyen jelentéssel fordul elő, s biztosan finn-ugor, iráni vagy török eredetű, akkor elfogadhatjuk adatnak a honfoglalók egykori fogalmaira. Ugyanígy el kell fogadnunk „ismeretlen eredetű” szavainkat is. A honfoglalás utáni, keresztény terminológia ugyanis latin, görög, szláv, olasz vagy német nyelvből egyértelműen levezethető; ami „ismeretlen”, azt nyilván nem az európai nyelvekből kaptuk, tehát csak történetünk korábbi, még meg nem fejtett kapcsolataiból származhat. Azt is föl kell tennünk, hogy az ilyen szavaknak középkori és mai, fejlett fogalmi tartalma nem lehetett nagyon távol a honfoglalás előtt sem a keresztény szóhasználatától, különben nem tudták volna alkalmazni keresztény értelemben. Amikor valamely keresztény képzet hiányzott a pogány magyarok nyelvéből, vagy nagyon távol volt az általuk ismert, hasonló képzetektől, akkor minden további nélkül átvették rá az idegen szót (mint pl. a *pokol, kereszt, csoda, malaszt* és hasonló esetében). Ha tehát a régi szót alkalmazták a keresztény fogalomra, akkor annak korábbi jelentése nyilván valami hasonló lehetett, amit már azonosítani lehetett a neki „megfelelő”, vagy hozzá közelálló keresztény fogalommal, még ha ez bizonyára okozott is bizonyos módosulást a szóval jelzett fogalomban.

Amikor összeállítottam a számításba vehető szavakat, egyúttal összeállítottam a korábbi vallási fejlődés szavait is: a varázslás, a samanizmus köréből, hogy lássuk a fejlettebb fogalmakig vezető fejlődés útját is, ami az elért végső szintet előkészítette, és történetileg érthetővé teszi.

Szavaink három csoportját kellett tehát tekintetbe venni. 1. A korábbi varázslás-sámánkodás kifejezéseit. 2. A keresztény fogalmak kifejezés-kincsét. 3. Olyan vallási fogalmak szavait, amelyeket világi vonatkozásban is használnak, s ennyiben nem vehetjük biztosra, hogy korábban is volt vallási szférába tartozó jelentésük. A három csoport szavai a következők. (A szavak eredetét a TESz szerint adom; néhol más javaslatot is figyelembe veszek, de akkor hivatkozom a forrásra a részletes tárgyalás alkalmával.)

1. *Varázslás-samanizmus: révül* (uráli), *báj* (török), *bűvös-bűvöl* (török), *táltos* (ugor), *alak* (= bábú, álarc; ismeretlen), *boszorkány* (=lidércnyomás; török), *sárkány* (=szörny; bolgár-török).

2. *Fejlett vallási fogalmak: [jonh* (=lélek, előmagyar)] *lélek* (finn-ugor), *áld-átkoz* (finn-ugor), *imád* (ismeretlen? finn-ugor?), *menny* (=eredetileg 'égbolt'; finn-ugor), *másvilág* (? bibliai háttérű?), *id* (=szent, lásd egyház, ünnep; ismeretlen), *ül* (=megszentel; ismeretlen), *boldog* (=szent; ismeretlen), *Isten* (ismeretlen? finn-ugor? török?), *ördög* (ismeretlen), *üdvözt-üdvözl-üdvösség* (*üd* ismeretlen).

3. *Vallási és világi használatban egyaránt élő fogalmak: böjt* (ismeretlen), *vétek-vétezik* (ismeretlen), *bűn* (ismeretlen), *bocsát* (=elenged; török), *bűcsű* (=eredetileg 'engedély', török), *hisz-hit* (ismeretlen), *teremt* (ismeretlen), *örök* (török).

Legrégebbi „vallásos tartalmú” szavunk a *révül*. A szótó alapjelentései: „hő”, ami a feltevés szerint mint „isten heve” száll rá a transzban levőre, tehát annak lelkiállapotát fejezi ki, vagy mint a varázslásban a másik személyre „ráküldött” isteni hő válhatott a varázslás „szakkifejezésévé”. Az eredeti töből sokféle jelentés fejlődött ki: rekken, rekedt, reggel egyfelől, *rejt-rejtezik*, *regös* másfelől. A néphagyományban máig a *rejtezik* szóval fejezik ki a transzba-esés állapotát (DIÓSZEGI 1958), a „*regő-rejtem*” pedig a regösének varázsló refrénje; a *regös* ma a néphagyományban a regösének és szokás elő-

adót-résztvevőit jelenti, a régiségben viszont jelentése „királyi mulattató”. Mindez azt mutatja, hogy a szó a néphitben betöltött szerepe során is rendkívül hosszú fejlődést futott be, s jelentése bizonyos esetekben túl is ment a vallás határán. A szócsalád tehát a magyarság vallásos életének egyik alap-szava, amelyből sokféle és egyre fejlettebb képzet, cselekvés, cselekvő személy megnevezése fejlődött ki. Ez a sokféle elágazás arról tanúskodik, hogy gazdag belső fogalmi fejlődés ment végbe vallási képzeinkben idegen fogalom átvétele nélkül is.

A következő két varázslást jelentő, török eredetű szó már arra mutat, hogy a transz-állapot és egy sor speciális kifejezés mellett őseink bizonyos új formákat, eljárásokat vagy elképzeléseket tanultak meg a varázslás „technikájában” török népektől. A *báj*, amelynek alapjelentése „megköt”, nyilván az „elvarázsol”, „varázssal megköt” különleges értelemben került át először nyelvünkbe. A *bűvöl*-varázsol és alapszava, a *bű* is nyilván egy fejlettebb varázslási eljárás, egy differenciáltabb hiedelemvilág szavaként került nyelvünkbe, amit ennek a szónak mai *bölcs* származéka igazol, ami már első feltűnésekor – közszóként 1350-ben – mint „okos”, „tudós” kerül szemünk elé. Nem tartom valószínűnek, hogy ez a jelentés a pogány hitvilág kihaltával alakult volna ki (TESz), ha előbb is már nem lett volna valami „többet tudó”, „tudós” jelentése; hiszen a kereszténység felől nézve nem lehetett a pogány varázslót „bölcshet” tartani. S az is egy ilyesféle korábbi értelmet árul el, hogy a *boszorkány* és *táltos* nem kapott ilyen új jelentést.

Ez az új, török réteg nem jelentette a magyar képzetek kiszorulását a hagyományból, csak új színekkel egészítette ki, amelyek mellett továbbéltek a régi fogalmak, sőt tovább fejlődtek is. Ezt igazolja *táltos* szavunk, amely finn-ugor nyelvünkön jelölte a varázslót, s így érte meg – sok új tartalmi elemmel bővülve – a legújabb századokat, amikor is a legelterjedtebb „természetfölötti képességű lény”-t jelöli a néphitben.

Kérdéses, vajon a hitvilágba tartozott-e *alak* szavunk. Jelentése a középkori Schlägli szójegyzék szerint „bábú”, a 17. századi Calepinus-szótár szerint pedig „álarc”, s e korból följegyzett továbbképzése: „alakoskodik” és hasonló is valami régi, maszkos szokás (szertartás?) maradványára mutatnak, különösen a „bábú” jelentéssel együtt. Ez ugyanis egy szellem-figurára, egyszersmind a szellemet megszemélyesítő maszkos alakoskodóra engedne következtetni, tehát egy táncos-álarcos ünnepi szokásra. Ezt az egykori jelentést alátámasztaná az is, hogy már a középkori följegyzés idején is kiszorulhatott a használatból: szövegből nem ismerjük, csupán szótári értelmezésből. „Alakoskodó” jelentése is már teljesen feledésbe merült akkor, amikor Kazinczy felújította az alapszót „forma” jelentéssel. Nyilvánvaló, hogy egy bálványképet illetve annak táncos-maszkos megjelenítését üldözte az egyház leginkább, ennek a legfeltűnőbb pogány ceremóniának kellett leghamarabb eltűnnie az életből, s így a szónak is fokozatosan a gyakorlatból. Mindez megengedi – de nem teszi bizonyossá – egy régi, maszkos, ősök szellemeit vagy más szellemeket megjelenítő szokás föltevését a honfoglaló köznép körében.

Boszorkány szavunkról régóta tudjuk, hogy a török „nyomás”, „lidércnyomás” jelentésű szó átvétele. Ez a sajátos rész-jelentés nálunk kiterjedt egy rontó-ártó szellem személyére és egész működésére. Érdekes módon az európai „Hexe” fogalomnak minden vonása erre a török eredetű, honfoglalás előtti szóra rakódott rá. Olyasféle jelenség ez, mint amit a *táltos* esetében is tapasztaltunk, ahol egy finnugor eredetű szóhoz szinte

kizárólag török eredetű elképzelések társultak. Ugyanígy tapadtak a török eredetű *bo-szorkány* szóra széleskörű európai elképzelések.

Elterjedt képzet meséinkben az a lény, akit a bolgár-török eredetű *sárkány* szóval emlegetnek. Már Solymossy kimutatta 1931-ben, hogy itt egyáltalán nem az európai vagy egyes török népek jelenlegi elképzeléséről van szó: nem hüllőről, szárnyas vagy szárnyatlan kígyóról, hanem egy ember-formájú szörnyről, a gonosz, mitikus ellenfél szörnyképéről, akinek 3–6–9–12 feje van, nyilván erejének túlzására; aki lovon jár, asztalnál eszik-iszik, buzogányt hajít a levegőbe, és emberként birkózik a mesehőssel. Ilyen sárkány-szörny pontos mását találjuk török-mongol-sór hőseinkben az Altaj vidékén, ahol *Mangüsz, Sibeldej, Jilbägän*, Hattyúasszony és hasonló elnevezésekkel illetik. (VARGYAS 1977: 118 továbbá VARGYAS 1961) A későbbi sárkányképzet nyilván kiszorította ezt az eredetibb, keleti elképzelést, s valószínű, hogy a bolgár-török *sárkány* is eredetileg csak olyan lehetett, mint amiről meséink és a keleti hőseink egy-behangzóan beszélnek.

Ezek után tekintsük át a fejlettebb vallási fogalmakat jelentő honfoglalás előtti szavainkat. Az elsőnek említett *jonh* „belső” majd „lélek” szót csak feltételeesen vehetjük közjük. Igaz, hogy későbbi fejlődés hozta létre, mint a legfejletlenebb népek „árnyék-tükörkép”-lélek szavait (amire nyelvünkben már nyomokat sem találunk); de mai *lélek* szavunknál korábbi állomása a fogalom alakulásának. Mégis avval egy darabig együtt élt már a kereszténységben is. Tulajdonképpen „lélek”-jelentése nem is biztos. „en iunhum buol farad” mondat a Mária-síralomban érthető úgy is, hogy „En szívem búval fárad”; vagyis hogy még testrészt jelentése volt, és képletesen használták, mint a mai nyelvhasználatban is. De valószínű, hogy mögötte volt már egy „belső”-lélek jelentés-fejlődés is, minthogy ez is példákkal igazolható több népnél, s egyik lehetséges, emberi útja a lélek-fogalom kialakulásának. Ugyanazt a lélek-fogalmat mutatja, mint a görög „thümosz”-belső, ami – Láng János által (LÁNG János 1974: 122–124.) összeállított számos példa szerint – megelőzi a későbbi, fejlettebb lélek-fogalmat (görögöknél a „pszühé”). Az is egy ilyen fejlődést támasztana alá, hogy a szó a TESz szerint egy ugor-kori „belsőérsek” és egy „bent” szó összetételéből alakult az elő-magyar korban, nyilván már a fejlettebb lélek-fogalom kifejezésére. Az is beleillik az általános lélek-fejlődésbe, hogy ez a „belső” alap-jelentésű szó fokozatosan kiszorul a gyakorlatból a fejlettebb fogalom elterjedésével. *Jonh* szavunk a középkor végére teljesen elavult és feledésbe merült.

Akkor már elterjedt a „lélegzik” jelentésből kialakult *lélek* szó, amelynek már az embert túlélő „szellem” jelentése is megvolt első feltűnése idején, a Halotti Beszédben: „Wimagguc uromc isten kegilmet ez lelic ert”. Ez a finnugor előzményekből kialakult fogalom máig él nyelvünkben a görög „pszühé” szóval egyező értelemben.

Áld-átkoz szópárunk eredetileg az áldozat-bemutatáshoz tartozó kifejezés lehetett rokonaink idetartozó szavainak jelentés-változataiból kivehetőleg. (Oszttyák „elátkoz”, cseremis „imádkozik”, mordvin „igér, felszentel, elátkoz” és a hasonló többől képzett másik mordvin szó „igér”.) Egykori konkrét értelméből hosszú fejlődésen keresztül juthatott el az *áld* és ellentéte, az *átkoz* áttételes jelentéshez, amivel a középkorban feltűnik.

Amennyiben a TESz feltételes származtatása helytálló, *imád* szavunk is konkrétból fejlődött elvont lelki funkciót jelentő szavá. Eszerint „varázsol” majd „könyörög” lehetett eredeti jelentése, s ebből alakult volna ki az „imádkozik”, végül az „istenként

tisztel” jelentés, ami már a középkorban megállapítható. Helyesebb azonban az ismeretlen eredetűek közé sorolni, mert a bizonytalanként jelzett finnugor eredet hangtanilag sem kifogástalan, jelentésére pedig az egyetlen nyelvből kimutatható „szemmel ver” semmiképpen sem ad magyarázatot.

Menny szavunk szabályos alakulás a finn-ugor népek „égbolt” jelentésű szavából. (Ugyanakkor mai *ég* szavunk eredeti „levegő” jelentésből fejlődött.) A keresztény túlvilág jelentésében tűnik fel nyelvemlékeinkben. Hasonló, de átfogóbb jelentés *másvilág* szavunk: jelenthet poklot is, purgatóriumot is. Ezt a TESz egy bibliai mondatból származtatja, amiből állítólag más népeknél is hasonló szavak fejlődtek volna: „Az én országom nem e világból való”. Ami több nép hasonló kifejezését illeti, annak hátterét sokkal inkább kereshetjük az általános emberi „túlvilág” elképzelésekben, amit sok természeti nép és minden fejlettebb régi kultúra ismer. Ugyanakkor a bibliai hely túlságosan elvont arra, hogy egy ilyen meghatározott képzet kiindulása legyen. Egyszersmind túlságosan késői is; annál a vallási szintnél jóval előbb él már a „más világ” vagy „más világok” képzete a népekben. Egy ilyen kifejezés kialakulása tehát egyáltalán nem tehető ennyire késői időre.

Több szava volt a honfoglaló magyarságnak a „szent”, „szentség” fogalomkörére. Egyike ezeknek az *id-egy* szó, amely *egyház* és *ünne*p (idnap) szavaink előtagjában maradt fenn. Hasonló az *ül* (ünnepet ül, megszentel) és a *boldog*, amely eredetileg szintén „szent”-et jelentett. Három „szent” jelentésű szavunk további sorsát a kereszténységből átvett *szent* szó befolyásolta. Az eredeti magyar *id-egy* mint elhomályosult összetétel, „templom” és „keresztény egyház” jelentésben maradt fenn. Györffy (GYÖRFFY György 1977: 365) szerint talán az „egy” számnévvel azonossá vált hangalakja miatt szorult ki a használatból, és adta át helyét az egyértelmű „szent” szónak. *Ül* szavunk pedig megmaradt az „ünnepet ül” jelentésben. (Ennek kiszorulására éppúgy magyarázat volna az „ül”-sitzen igével egybeeső hangalakja, de „megszentel” értelme már elhomályosult. *Boldog* szavunk pedig a középkor után elvesztette „szent” jelentését, s mai értelmében maradt fenn tovább. (Nyilván ilyen jelentésárnyalata is volt a „szent” mellett.) Mindenesetre feltűnő, hogy a „szent” fogalomra, vagyis vallási értelemben „magasztos, tiszteletre méltó” jelentésre mennyi szava volt a magyarságnak a kereszténység felvétele előtt.

A hátralévő három vallási fogalom már valóban a nagy, tételes vallások képzetkörébe vezet át: *isten*, *ördög*, és *üdvösség-üdvözít-üdvözül*. *Isten* szavunkra kétféle, még általánosan el nem fogadott magyarázat van. A TESz az *is*-ös szóból vezeti le, (lásd „isemucut Adamut”), aminek továbbképzése *ten* képzőbokkal történt volna. A képzőbokra analógiának *nöstény* szavunkat hozza fel. Györffy György (GYÖRFFY 1959: 80) az istenként tisztelt kazár *Istemi* kagán nevéből származtatja (s megismétli 1977: 364-ben). Mindkét magyarázatnak megvan a néprajzilag jól ismert jelentés-fejlődési háttere. Az ősök szellemeinek tisztelete a legprimitívebb társadalmaktól kezdve általános az emberiség vallástörténetében. Ebből a további isten-fogalom kialakulása is számos példával igazolható. Még inkább támogatják a néprajzi tapasztalatok az „Istemi kagán” névből alkotott isten-fogalmat. Ismét elég csak Láng János áttekintésére (LÁNG 1974: 246–251. lapon) hivatkoznom, aki számos afrikai és más nép nyelvéből és életéből hozott példát arra, hogy a hódító idegen nép királyának, fejedelmének neve vált istenné a meghódított nép körében is. Ez a magyarázat az isten-fogalom megjelenését egy késői idő-

pontban, egy magas fejlettségű nép hatásaként képzei el, ami történetileg könnyebben elfogadható. Ugyanakkor hangtani akadálya sincs, míg a finn-ugor *is*-ből csak némi hangtani nehézségekkel lehet levezetni, s a teljesen elszigetelt, máshonnan nem ismert képző feltevésével kell indokolni. (A képző, amellet, hogy ismeretlen a jelentése, a *nőstény*-analógiával nem egyezik meg pontosan: a *nőstény* s-e járulékos elem vagy szintén képző, az *isten* s-e a tőhöz tartozik.)

Egyelőre tehát mindkét magyarázatot lehetségesként kell számontartani, de egyiket sem kell biztos és kötelező magyarázatnak elfogadni.

Még ennyire elfogadható magyarázata sincs *ördög* szavunknak. A TESz ismeretlen eredetűként tartja nyilván. Ezek szerint az Istennel szembeállított gonosz szellem neve valamely ismeretlen nyelvből került a magyarba már a honfoglalás előtt, s a keresztény fogalomra már saját szavunkat alkalmaztuk.

Az *üdvözít* és változatai mélyén meghúzódó *üd* gyököt ismeretlennek mondja a TESz. Az egész szócsalád a túlvilági boldogságra illetve a túlvilági szentségre vonatkozik, s így már valóban a nagy világvallások fogalmaival rokon. A TESz fölveti a lehetőséget, hogy ez az *üd* szó ugyanaz, mint ami az *id-egy*=szent szavunk; akkor belőle a „túlvilágon megszentül”, „szentté válik”, vagyis *üdvözül* jól levezethető. (Másképp maga a TESz is ellentmondást tartalmaz etekintetben. *Egyház* címszó alatt, I, 724-en még: „továbbá az etimológiailag több-kevesebb valószínűséggel ide kapcsolható m. *üdü, üdvöz, üdvözöl, ü²* 'ünnepet szentel', *ünnep* szavak...” Ellenkezőleg az *üdvözít* címszó alatt, III, 1048-on: „nem valószínű az alapszónak az *egyház* előtagjával, illetőleg az *ü²* alapszavával való azonossága.”) De ha mégis külön szó volt, akkor a három „szent” jelentésű szó mellett egy ilyen „megszentül” értelmű is az ismeretlen eredetű szavaink számát gyarapítja.

Kiegészíti a képet azoknak a régi fogalmainknak áttekintése, amelyek vallási és világi életben egyaránt használatosak. Két szavunk is van a bűn – bűnt elkövet jelentése: a *bűn* és a *vétek-vétezik*; mindkettő ismeretlen eredetű. Ennek megbocsátására vonatkozó szavaink viszont török eredetűek: *bocsát* és a *bűcsű*, ami már csak a keresztény bűnbocsátatnak egy sajátos értelmében maradt fenn. Azonban az egész bűn-bűnbocsátat képzetkör annyira hozzátartozik az emberek egymásközi viszonyaihoz is, egészen a bíraskodásig, hogy vallási értelemben való használata lehet másodlagos is, már a kereszténység hatása alatt. Ugyanez vonatkozik a *hisz-hit* körére is, mert hinni embernek is lehet, s a *teremt* szóra is, amelynek jelentés-köre ma is kiterjed a „termeszt”, „valamit létrehoz” tartalomra, tehát emberek cselekvésére is; nem biztos tehát (legalább is önmagából), hogy a kereszténység előtt is megvolt benne az Isten által való teremtés gondolata.

Valamelyik török néptől kaptuk, de szintén már a honfoglalás előtt az *örök* szót. Ennek is lehetett világi jelentése olyan értelemben, hogy amit alkotok, az sokáig tart, örök időre szól; nem kellett feltétlenül az életet megelőző és követő örökkévalóságra vonatkoznia.

Mégis feltűnő, hogy egy összefüggő csoportja az ilyen, vallási értelemben is használatos „világi” szavainknak már megvolt a honfoglalók nyelvében, és nehézség nélkül illeszkedett bele a keresztény szóhasználatba.

Ha most pusztán ebből a nyelvi áttekintésből akarunk tanulságokat levonni, akkor a következőket lehet óvatosan megállapítani. Vallási fogalmaink magas szintje előtt is hosszú fejlődést és többszörös átrétegződést lehet megfigyelni szavainkban. Ezt egyrészt a finn-ugor eredetű szavak mellé felsorakozó, vagy rájuk rakódó török varázslási

és mitológiai kifejezések mutatják (*bűvös, bájol, boszorkány, sárkány*), másrészt a finn-ugor eredetű szavak sokirányú jelentés-elágazása illetve új jelentés-körrel kibővült tartalma (*révül-regös, táltos*). A jelentésnek egyre magasabb szintre való fejlődését, fokozatos áttételét két más szavunk példáján is láthatjuk, amelyek már nem is vallási értelemben voltak használatban középkori nyelvünkben, csak a rokon illetve az átható nyelvekben fennmaradt vallási tartalmuk árulja el, honnan eredt mai jelentésük: az *orvos* (finn-ugor vagy török „varázsló, jós” szavakból) kizárólag gyógyító jelentésű szavunk és a török *bölcs* (eredetileg szintén „varázsló, sámán”). Vagyis már a varázslás-sámánkodás köréből is magasabb civilizációs szintre fejlődött fogalmak-szavak élhettek a honfoglalók nyelvében.

Fokozottan tapasztaljuk ezt a másik két fogalomcsoportban. Részben a *jonh* és az *áld-átkoz* finn-ugor eredetű szavaink mentek át olyan jelentés-változáson, amellyel elérték a keresztény fogalmak színvonalát; ugyanezt mondhatjuk a szintén finn-ugor *menny* szóról. Másrészt a szentség, üdvözülés, végül az isten és ördög fogalmakban jutott el nyelvünk olyan színvonalra, hogy a nagy világ-vallások fogalmait tudta saját szavaival kifejezni. Ezt a színvonalat természetesen nem a nyelv érte el (külön), hanem a nyelvet használó társadalom, vagy annak egy(es) része(i).

Ha hozzávesszük még a bűn, bocsánat, hit, örökkévalóság és teremtés fogalomkörét, ami mind saját szavakkal volt kifejezhető, akkor világos, hogy a honfoglaló magyarság messze meghaladta a sámánkodásnak és varázslásnak akár magasabb formáit is, és közeli fogalmakkal rendelkezett a nagy, tételes vallásokhoz: keresztény, zsidó, mohamedán vagy keletibb hindu, tibeti vallásokhoz. Feltűnő ebben, hogy a finn-ugor szavak azokban a fogalmakban jelentkeznek, amelyek ősemberi elkézelésektől egyenes fejlődésben jutottak el egyre magasabb értelmezésig (*révül, menny, lélek*); míg legfejlettebb fogalmaink néhány biztos vagy bizonytalan török szón s egyetlen bizonytalan finn-ugor eredetű szón kívül szinte mind ismeretlen eredetűek (*imád, id, ül, boldog, ördög, üd-vözít, vétek-vétezik, hisz-hit, teremt* és talán az *isten*). Ami azt jelenti, hogy ezeknek túlnyomó nagy része bizonyára se nem az eredeti, magyar fejlődésben alakult ki, se nem ismert török vagy iráni nyelvekből került hozzánk. Tudom, számolnunk kell azzal is, hogy egy-két esetben az eredet azért ismeretlen, mert ma már, vagy ma még nem tudjuk kimutatni a szó finn-ugor, iráni vagy török eredetét egy sereg szó kiveszése vagy nagy hangváltozások miatt. De ilyen nagy számú ismeretlen szó jelentkezése éppen egy összefüggő, magasrendű fogalomkörben, amit tehát történelmi fejlődésünknek csak legkésőbbi szakaszában alakíthattunk ki, vagy vehettünk át, mégis arra mutat, hogy nem az ismeretlen nyelvekben kell keresnünk legtöbbjük eredetét, hanem valamely ismeretlen nyelvben, egy olyan nép nyelvében, amellyel a magyarság éppen történelmének késői szakaszán, talán a honfoglalást közvetlenül megelőző időkben élt együtt.

Most pedig tekintsük át honfoglalás-előttinek bizonyult folklór-elemeinket, milyen képet adnak azok vallási képzeinkre, s hogy egyeztethető össze ez a kép azzal, amit a nyelvből lehetett elvonni. Ebben az áttekintésben már csak kivonatossan idézem legújabbban megjelent összefoglalásomat (VARGYAS 1977: 107–121), ahol az olvasó megtalálhatja az alábbiak részletesebb kifejtését illetve bizonyítását, vagy hivatkozást további tanulmányaimban kidolgozott bizonyításra.

Legtávolabbi múltba vezethető vissza az a néhány teremtés-mondatörredék, amelynek megtalálása és egyeztetése obi-ugor mondákkal egyaránt Kálmány Lajos érdeme.

Ezeknek egyike ember-teremtésről szól, amelyben az ördög mint demiurgosz teremt, s az általa kiformált emberalak porrá válik, illetve Isten lehel lelket belé. Ez eléggé megbízhatóan kapcsolható hasonló tartalmú vogul mítoszhoz. Két másik mítosz-maradvány a világ teremtésére vonatkozik. Ebben szintén az ördög működik demiurgoszként, s a „tógát”, amely átéri a világot, rajta a „gomb” világosan kapcsolja ahhoz a vogul mondá-hoz, ahol a forgó földet Numi Tarem ezüstgombos övével állítja meg, s amelyben az Ural hegység, mint a földet körülérő öv, a „tógát” felismerhető előképe. Ha pedig ezek a teremtés-monda formában fennmaradt, bár töredékes elemek odakapcsolhatók, akkor a más hagyományokban még elhomályosultabban fenntartott elemeket is jogunk van odasorolni: a vogul mítoszokban és a sórok mitikus hősénekeiben fennmaradt teremtés-formát, a láncon-leeresztést meséinknek hasonló elemeivel valamint egy lidérc-mondában megőrzött teremtés-elképzelést, a homok felhozatalát a tenger fenekéről. Ez szibériai népek közt megtalálható egészen a Csendes Óceánig, s nálunk is, ugor rokonainknál is valószínűleg török eredetű. (A hagyomány nálunk végsőkéig elkopott és ritka. Kálmány följegyzése óta mindössze egy változata került elő Moldvából.)

Az emberiségnek a teremtésmondákhoz hasonlóan ősi hagyományai közül valók a kultúrhéroszokról szóló mítoszok. Amit azonban ilyen vonatkozásban a magyar hagyományból kielemezhetünk, az minden valószínűség szerint a magyarságnak nem legősibb (finn-ugor) hagyományaiból való, hanem későbbi átvétel altaji népektől, akikről már szintén későbbi átalakulásban, hősének formában jegyezték fel. Ez az égitest-szabadító mesénk, amelynek kimutatható mongol és altaji török megfelelője még világosan kultúrhéroszról szól, aki megszerzi a napot és holdat az emberiség számára, míg a mi meséinkben már általában a sárkányok által elrabolt égitestek visszaszerzéséről van szó. (A mesei hagyomány, amelyben ez az ősi elem nálunk fennmaradt, eléggé széleskörű és erős.)

Altaji, de egyelőre csak az igen archaikus sár-óktól följegyzett motívuma meséinknek, hogy a mesehős elrabolt és visszaszerzett feleségét jószágával együtt aranyalmává változtatja — sóroknál arany gyűrűvé vagy fülbevalóvá —, s úgy viszi haza, ahol ismét visszaváltoztatja. (Ez is meséinknek még sokfelé fenntartott eleme.)

Ugyancsak a varázslás körébe tartozik a regösének refrénje, aminek nyelvi eleme, a „regő-rejtem” a finn-ugor révülés-szógyökér származéka, zenei eleme pedig lehet szintén a honfoglalás-előtti idők öröksége, de lehet európai átvétel is. A regölés szokás-elemeinek, szöveg-részleteinek és legfőbb zenei jellegzetességének, a felugró kvintnek illetve a dur kvinten végződő motívumnak széleskörű rokonságát lehet megtalálni Nyugat-európától a Közel-Keletig. Mégis — egy-két szövegrészleten kívül — közeli párhuzamot nem találunk hozzá. Erről más alkalommal kívánok részletesen beszélni. Ezúttal csak annyit, hogy ennél a szokásnál is feltehetünk olyan folyamatos fejlődést, új elemek ráakodását, amit a *révül*, *táltos* és *boszorkány* esetében láttunk. Itt esetleg honfoglalás-előtti évkendő szokás kapott egyre újabb vonásokat már a honfoglalás után európai népektől.

Hasonlóan varázsló, pontosan rontás-elhárító szerepe volt egy másik „szerepjátszó” vagy „dramatikus” szokásnak, a pünkösdi király-választásnak, amelyről már biztosabban lehet kimutatni honfoglalás-előtti eredetét. Ez a mezopotámiai eredetű szokás Tas-kend, Szamarkand környékén valamint a Fekete Tenger északi partján történeti adatokból kimutatható i. sz. 1. és 8. százada közt. A magyar néprajzi adatok legközelebb éppen az utóbbiakhoz állanak. Ebben az esetben egy elég széles körben továbbélő szokásról van

szó, amely a magyar történeti följegyzések (*pünkösdi királyság*-ról) valamint egyedülálló morva variánsok tükrében szélesebb elterjedésben élhetett valamikor.

A világ elképzelése cethal hátán illetve bivaly szarvai közt vagy cethal hátán álló bivallyal szintén sokfelől került elő a magyar nyelvterületen, s egyes adatok szerint még a vidéki nemesség körében is köztudomású volt. (Ma is gyűjthető: Vargyas Gábor palócoknál sokfelé megtalálta.) A párhuzamok egyrészt a török népek másrészt az iszlám körére utalnak. Átvételére a Volga-vidék is számításba jöhet, de talán még inkább a Fekete Tenger partvidéke és a Kaukázus. (Hiedelem formában élő, erős hagyomány.)

Egyetlen sárréti adat őrizte meg a *világfa* képzetét a magyar néphagyományban. Ez 9 ágú fáról szól, ami az altaji török és mongol népek „szent száma”, s az ő hősénekeik is 9 ágú vas vörösfenyőről vagy aranyos-ezüstös nyárfáról szólnak. Ugyanennek a képzetnek elhomályosult emléke a Molnár Anna ballada burkusfája és a Szent László-legenda ábrázolásain is látható stilizált fa az alatta lefolyó jelenettel.

Talán a lélekhitre is támpontot adhat az a motívum, amely balladáinkban maradt fenn, s a vérszerződés egykori hagyományára utal: az a formula, amely „Vérem a véred-del egy patakot mosson, Testem a testeddel egy sírban nyugalomra” és egyes változatokban „Lelkem a lelkeddel egy istent imádjon” formában maradt fenn. Mint már rámutattam, ennek a formulának altaji, sár változataival a hősénekek szereplői kötnek örök barátságot. Hogy ez a vérszerződés ritusához tartozó szertartásos szöveg lehetett, azt két olyan adat igazolja, amelyben maga a „ritus” jelenik meg. Az egyik Bogda Gesszer kán viselt dolgai közt maradt fenn: az ifjú — még Jolo nevű — kán egy lánnyal találkozik, aki kéri, vegye feleségül. „Akkor megszúrta Jolo kis ujját, hogy vérzett, s odanyújtotta a lánynak e szavakkal: ha komolyan gondolod, akkor szopd le —, amit a leányzó meg is tett.” (SCHMIDT, I. J. 1839: 42 2. bekezdés.) Itt még csak a szokás meglétét tudjuk igazolni ugyanarról a tájról. A következő adat viszont már tovább visz. Egy sár-tatár énekben (Dürenkova 14. sz. 199. ol. 4. bek.) „Aba Kulak és Eresz Tajcsi golyót váltott, majd megvágva nagy ujját, egymásnak kiszopta a vérét, s *barátok lettek, mint egy pár szarv*.” Az aláhúzott szavak tűnnek fel ugyanis a hősénekek barátkötési formuláiban is: „Mindig barátok akarunk lenni, mint egy tehén két szarva; holttetemeinket akarjuk látni, megsemmisített lelkeinknek utánamegyünk.” (Radloff II. — abakáni kötetének — 21. sz. 739–740. sora.) „Mint két fül, olyan barátok akarunk lenni; ha meghalunk legyenek csontjaink együtt, vérünk ha folyik, folyék együtt” (uo. 5. sz. 1194–1196. sor. További idézeteket lásd VARGYAS Lajos 1960: 502–503 pontosabban egyező szövegek, de a két szarvra vagy földre utalás nélkül.) Világos, hogy egyik helyen a ritus cselekményét írták le, máshol — különösen énekelt versben — csak a hozzátartozó szavakat; de Dürenkova adata a ritus leírásában már a szavakból is megörökített valamit, s így összekapcsolja a kettőt egymással.

Hogy kerül ez a formula a vallási fogalmak közé? Egyes változatai nemcsak nálunk említik a lelket a halál utáni vagy a halálban való együttlétben, hanem a keletiek is. A fenti Radloff-idézetén kívül még: „Halálunkkor legyenek lelkeink együtt, vérünk ha folyik hát folyék egybe — mondván barátokká váltak.” (Radloff II. 2. sz. 757–759. sor.) „A halhatatlan, elpusztíthatatlan Kartüga Pergennel, ha meghal, vérünk együtt legyen, ha élőként jár, lelkünk együtt legyen” (Dürenkova 15. sz. 3. bek. 3. sor.)

Bár a hármas formulák nálunk is ritkábbak, keleten pedig a háromból mindig más-más kettőt találunk, de bizonyára mindkét hagyományban mér régóta megvoltak a lélek-

re vonatkozó mondatok is, valószínűleg már a közös eredet idején is. Legalábbis nem valószínű, hogy keresztény és más vallások hatására kapott volna egy pogány formula ilyen szószerint hasonló pótlást egymástól távol nálunk is és az Altajban is. A formulák harmadik tagja tehát nyilvánvalóan a léleknek halál után továbbelő „szellem-hitéről” tanúskodik.

Diószegi Vilmos táltosaink köré a szibériai sámánhit és sámánkodás majdnem minden elemét össze tudta rakni hagyományainkból. Ámde ha elhagyjuk belőlük az egyéb hagyományágakban elmosódva vagy megváltozott jelentésben fennmaradt elemeket, s csak magához a táltos személyéhez kötött hiedelmeket vesszük számításba, szinte kizárólag a táltospárba maradt, vagyis fekete és fehér csödör vagy bika alakjában való küzdelmük, amivel esőt, zivatart vagy ritkán betegséget tudnak okozni illetve elhárítani. Maga a sámánkodás egésze korábbi fejlődési fok a fejlett vallási rendszerekhez képest. De az itt jelentkező dualizmus a fekete és fehér színben szembeállított jó és rossz, segítő és ártó tevékenység, úgy látszik, már valami magasabb hitbeli elképzelés. (Török-mongol hagyomány az Altajban, nálunk hiedelem formában széleskörű és erős.)

Meséink sajátos motívuma az *Akastyánhegy* vagy *Mágneshegy*, amely magához vonzza az embereket, s csak a griffmadár tud elrepülni fölötte. Ez az altaji hősénekek *Vashegy*-ének párja, amelyre a mitikus hős táltoslovával is csak úgy tud fölrepülni, hogy a világfáról letépett ággal ütlegeti. Erről a hegyről származik valami nagy veszély, egyes énekek szerint a *világvége*. Mindenképpen valami olyan veszély, ami az istenekkel vagy segítő szellemekkel ellentétben fenyegeti az emberiséget. Keleti szövegekben itt is dualisztikus vonásokra bukkanunk, mert az égi Kudaik (istenek) a *Vashegy*-gyel szembeállítva *Aranyhegyen* élnek. Ennek a kettősségnek nyoma nem található a magyar hagyományban; de „valami, ami az istennel szembe van állítva, ami veszély az emberiségre”, valami egykori hasonló jelentése óvatosan föltehető. (Mesei elem, ritka, elhomályosult.)

Kiegészíti ezt a hagyományt a Szent László legenda birkózási jelenete a két ellenfél lovának fehér és sötét színével. Minthogy itt egy nagy keresztény lovag-hőshöz kapcsolott jelenettel van dolgunk, ami keleti párhuzamokban úgy szerepel, mint az emberiség sorsáért folyó gigászi küzdelem, amelyben még az égiek is részt vesznek segítőként, ennyiben az elem a vallási képzetek körébe tartozik. Valami ilyen szerepe lehetett a magyarság honfoglalás előtti hagyományában is, hogy továbbélve, keresztényesített formában a nagy szent király alakjához kapcsolódott (történeti és népmesei hagyománya erős).

Népmesei változata a mesehős birkózása ellenfeleivel – többnyire a 6–9–12 fejű sárkánnyal. Ezeket a sajátos birkózásokat is keleti hősénekek birkózási jeleneteivel lehetett párhuzamba állítani. Ahogy egymást térdig-derékig-nyakig beütik a földbe, az pontosan úgy jelenik meg csuvas történetekben, távolabbi megfelelői pedig Altaj vidéki hősénekekben. (Meséinkben széles körben élő hagyomány.)

Meséink táltospárja, amely hat lábú, illetve keleti megfelelőikben néha hat szárnyú, világosan eltér minden európai képzettől, és a török-mongol-sór mitikus hősénekek hősi lovaival egyezik. Ami ezzel kapcsolatban mint különleges és aránylag fejlett hit-elem jön számításba, az a világnak olyan rétegzettsége, *túlvilágai*, ahová ennek a mitikus állatnak segítségével jutnak el a hősök – nálunk a mesehősök. Itt világosan mennybeli „túlvilágnak” és a „föld alattinak” több rétegről van szó, tehát fejlett túlvilág-elképzelésről. Ez a túlvilág-elképzelés kétségtelenül más, mint a keresztény; éppúgy világos a magyar és altaji motívumok összefüggése is. Egyszersmind már készen vannak ben-

ne a keresztény elképzelés elemei is, vagyis a föld fölötti menny és a föld alatti pokol képzete. (A táltosló és a vele elérhető „másvilágok” erős mesei hagyományban maradtak fenn.)

Legvilágosabban vallási, sőt a tételes vallásokban is nagy szerepet játszó elképzeléseket tartott fenn a „Möndölöcskék” mesetípusa (lásd VARGYAS Lajos 1963), amelyben meghökkentően közeli formában maradtak fenn egyes altaji hősénekek motívumai, amelyek a másvilágon elszenvendő bűnhődéseket beszélnek el, amelyeket az alvilágban lát a mitikus hős vagy hősnő, aki valamelyik közeli rokona életéért (lelkéért, levágott fejéért) szállt le oda. Itt már a földi életben elkövetett bűnökért járó túlvilági büntetések vannak ábrázolva. Ez már csakis valamelyik keleti vallás hatásával magyarázható. Minthogy a fogalmazási részletek rendkívül közeli egyezésről tanúskodnak a magyar mesék és a mongol-minuszinszki (=sór?) hősénekek és alvilág-járások között, az átvétel nem történhetett túl régi időben. Az Altaj vidéki népeket, köztük azt is, amely később a magyarral érintkezett, már ott, az Altaj területén érthette ez a hatás, mielőtt annak a török népnek onnan kirajzott része a magyarsággal együtt élt. Ez a hatás bizonyára nem túl régi időben történt. Itt mindenképpen a kazárok jönnek számításba, minthogy ők az a legkésőbbi török nép, amellyel a magyarság már közvetlenül a honfoglalás előtt élt együtt, s akiknek belsőázsiai történet kirajzása is már olyan időre esik, amikor ilyen nagy vallási hatást fel lehet tenni (Tibet, India vagy Perzsia felől?). Különböző a kazárok további fejlődése utólagosan is bizonyíték magas vallási színvonalukról: zsidó, mohamedán (s talán keresztény) vallásra áttért elemek is voltak vezetőrétegükben.

A „Möndölöcskék” mesetípussal már eljutottunk a nagy, tételes vallások elképzeléseihez; nyilván ezért ölthetett mesénk kereszténynek látszó külszint, s meg is maradt a néphagyományban (sokfelé, különböző erősséggel élő mesei hagyományként).

Az áttekintést összegezve: a folklórból is nagyjából hasonló képet kaptunk, mint a nyelvből; egy-két nagyon ősi hit-elem elkopott, ritka maradványát vagy sajátos funkcióban elkülönült hagyományát a finn-ugor illetve ugor együttélésekből, keverve rátapadt későbbi elemekkel (teremtésmondákat s a regösének varázsló szöveg-refrénjét); ezután rendkívül sok és gyakran igen frissen élő sór-mongol-török elemet hiedelem, mese és más költészeti hagyomány-ágakban, amelyek elvezetnek a fejlődésben egészen a tételes vallások küszöbéig, legalább is egyes képzetekben. Ugyanakkor bizonyos szokással kapcsolatos hiedelmek, kozmogóniai elképzelések átvétele a steppei műveltségi körön belül csak a Fekete Tenger északi partja és a Kaukázus körzetében képzelhető el: a pünkösdi király-választás, a világ elképzelése cethalon és bivalyon, s talán a regösének zenei refrénje.

Itt természetesen nem lehet szó „ismeretlen eredetű” elemekről, hiszen honfoglalás-előttinek csak akkor minősíthetünk egy folklór-jelenséget, ha kimutathatóan olyan népektől származik, vagy olyan népekkel közös, amelyekkel csak a honfoglalás előtt érintkezett a magyarság. Ha nincs párhuzam, akkor nincs fogódzó sem korra és eredetre.

Most néhány tanulságot is le kell vonnunk a két hagyomány – a nyelv és a folklór – együttes szemléletéből.

1. A távoli, primitív időkből eredeztethető szavak rendkívül differenciált jelentései hosszú fejlődést árultak el. Ilyen hosszú fejlődést kell feltennünk *menny* szavunk mögött is. Ez már az ugor korban is megkaphatta azt a jelentést, amely az „égbolt” szót az isten(ek) tartózkodási helyévé minősítette át; hiszen már a vogul teremtés-mondákban és más mítoszokban is *Numi Tarem* és a többi, névvel nevezett lény az égben lakik. Igaz,

ezeket mindig valami megszemélyesítésből származó névvel illették: „Alsó-ég anyánk”= föld, „Felső-ég atyánk”= menny; sosem az egyedüli istenség *fogalmát* jelentő szóval. De mégis már az ilyen elképzelés szerint is, valóban „menny” a *menny*.

Ott azonban még szó sincs „alvilágról”. A táltosparipával bejárható túlvilági rétegeket azonban a keleti hősénekek „más naptól, más holdtól megvilágított világ”-nak nevezik, néha „más napos-holdas világ”-nak, s a „Möndölöcskék”-ről szóló mese már másvilági bűnhődéseket is nyilvántart. *Másvilág* szavunk tehát igen régen meglévő elképzeléseket jelenthet, amelyek jóval megelőzték a bibliával való megismerkedés idejét. Ugyanakkor jellemző, hogy a másvilági bűnhődéseket nem valami izzó, alvilági kínozóhelyen képzelhették el őseink, mert ilyesmiről sem folklórhagyományaink nem tudnak, sem nyelvünk nem őrzött meg ilyen szót. Nem véletlen, hogy erre az elképzelésre a szlávok szavát vettük át, a *pokol*-t.

Hosszú fejlődés előzhetette meg a dualizmusnak azt a szintjét, amit *Isten és ördög* szavunk meglete jelez. Erre vallanak a kezdetleges dualizmus nyomai (a táltospárbaj, az *Akastyánhegy* és talán a Szent László legenda birkózási jelenete). Véleményem szerint ezek a nyomok nem a fejlett dualisztikus „vallások”, pl. a manicheizmus hatását tükrözik, hanem inkább valami előzetes fejlődési fok emlékei. Hasonló előzményekből fejleszthették ki keleti magas kultúrák a dualista világképet.

Azonban ebben a dualizmusban még nem szerepelt az „ördög”, nemcsak a szó korábbi ismeretlenségéből következően, hanem azért is, mert népünk fenntartott olyan hagyományokat is, amelyekben a későbbi *ördög* szóval egy demiurgosz-szerű, nem „ördögi” lényt jelölnek, aki Istennel egyetértésben teremt, részben az ő segítségével. Tehát egy ősi demiurgosztól kezdetleges dualisztikus elképzeléseken keresztül juthattunk el olyan fejlett, dualisztikus világképig, amelyben később az „ördög”=„sátán” fogalma is megjelenhetett.

2. Több olyan képzettel találkoztunk, amelyek az ókori magas kultúrák vagy azokhoz hasonló – fejlettebb vagy fejletlenebb – kultúrák képzetköréből ismeretesek, bár a tételes vallások szintjét nem érik el: a világ elképzelése cethal hátán vagy bivaly szarvai közt (mohamedán arab, indiai műveltségi kör, szibériai népek), pünkösdi királyválasztás (mezopotámiai eredetű, vallási elképzelésekkel kapcsolatos évkezdő szokás), s talán a regölés (antik nyomok és közelkeleti párhuzamok alapján szintén mezopotámiai eredetű, évkezdő szokás, amelybe korábbi finn-ugor és későbbi európai sőt keresztény elemek is beleolvadtak).

Itt kell megemlékeznünk a kaukázusi eredetű „Falbaépített feleség” ballada-témáról is, ami már ott is az építőáldozat szokásának emberi következményeit ábrázolta, tehát már megkezdődött ennek a hiedelemnek kritikai szemlélete. A magyarság kaukázusi népektől már ilyen szellemben vette át.

3. Ezek után jelennek meg a magyar hagyományban, főleg a nyelvben olyan fogalmak, amelyek közvetlenül a tételes vallásoknak – akár a kereszténységnek is – megfelelő fogalmakat jelölnek, mégpedig meglepő gazdagságban és színvonalon. Legfontosabb két szavunk, az *Isten* és *ördög*, a középkori kereszténység két „pólusa”, mellettük a szentség fogalmát jelentő három szó: *id*, *ül*, *boldog*; a *bűn-vétek* köre és annak megbocsátása: *bocsát* és a sajátos jelentésben megrögződött *búcsú*; az üdvözülés fogalma: *üdvözül* stb., valamint más elvont fogalmak: *hit*, *örök*/kévalóság és egy sor más: *teremt*,

egyház, az *ünnep* ülése és a *böjt*. Vegyük még hozzá a korábbi örökölt, esetleg új jelentés-áryalattal bővülő szavakat, mint a *menny* és a *másvilág*.

Ez a fogalmi gazdagság akkor kapja meg plasztikus képét, ha háttérnek odateszünk azokat a szavakat, amiket a kereszténységgel együtt vettünk át más nyelvekből. (A zárójelbe tett fogalmakra volt megfelelő magyar szavunk is; az aláhúzottak új fogalmak): *Szlávoktól*: kereszt – keresztel – keresztény, pap, barát, apát, apáca, diák, zarándok, bérnál, (szent), *pokol*, *csoda*, *malaszt*, vecsernye, zsoltosma, tömjén, karácsony. *Latin-görögből*: ádvent, alamizsna, ámen, ampolna, *angyal*, apostol, arkangyal, evangéliom, fráter, gárgyán, kámzsa, kanonok, kántor, káptalan, kar, katedra, klostrom, legenda, manna, mártír, mise, monostor, oltár, ostya, pápa, (paradicsom), plébános, prédikál, prépost, proféta, *purgatorium*, (sátán), sekrestye, stóla, (templom), zsinagóga, zsinat.

Látható, hogy nem a vallási fogalmak szavai újak, hanem elsősorban az egyházi szervezet, szertartás és a hozzájuk tartozó különleges tárgyak, épületek, épület-részek nevei. De egyeseket még ezek közül is saját szavaink képzésével fejeztük ki: *szerzet*, *szerzetes*. Lényeges fogalmi újat csak a *pokol*, *purgatorium*, *csoda*, *malaszt*, *angyal* szavak jelentettek.

Mindez arra vall, hogy a magyarságot közvetlenül a honfoglalás előtti századokban egy ismeretlen nyelvű nép részéről olyan hatás érte, amely egész sorát ismertette meg vele a fejlett vallási képzeteknek, és olyan szintre emelte ebben a vonatkozásban (is), ami alkalmassá tette a keresztény vallás fogalmainak nemcsak átvételére, hanem saját korábbi szavaival való megnevezésére is.

Röviden kitérek rá, melyik lehetett szerintem ez a magas műveltségű, ismeretlen nyelvű nép. Tudjuk, hogy a magyarok a kazár birodalom területén szabir vezetés vagy uralom alatt éltek egy-két évszázadot. A szabirok a magyaroktól elválva Kaukázuson túli hazába költöztek (vissza?). A magyar uralkodó réteg szasszanida-kaukázusi díszítő-művészete is tőlük származhat. Nyelvük ismeretlen. Meg vagyok győződve róla, hogy ők voltak azok a magas műveltségű közvetítők – a magyaroknak akkori uralkodó rétege –, akik sok más között a keleti, fejlett vallások fogalom-kincsét is továbbították a magyarokhoz, nyilván hasonló fejlettségű hit-elemekkel és szokásokkal egyetemben.

IRODALOM

DIÓSZEGI Vilmos

1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest

DÜRENKOVA, N.P.

1940 *Sorszkij fol'klór* Moszkva–Leningrad

GYÖRFFY György

1959 *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest

1977 *István király és műve*. Budapest

LÁNG János

1974 *Lélek és isten. A vallás alapfogalmainak kialakulása*. Budapest

RADLOFF, W.

1866–1904 *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*. 1–10.

Sanktpeterburg

SCHMIDT, I. J.

1839 *Die Thaten Bogda Gesszer Chan's, des Vertilgers der Zehn Übel in den zehn Gegenden. Eine ostasiatische Heldensage, aus dem Mongolischen übers.* St. Petersburg–Leipzig

SOLYMOSSY Sándor

1931 Népmeséink sárkányalakja. *Ethn.* 1931. 114–132.

- TESz = *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára*. Főszerkesztő Benkő Lóránd. Budapest
 1967 A – Gy I.
 1970 H – O II.
 1976 Ő – Zs III.
- VARGYAS Lajos
 1960 Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori hősi epika tovább-
 élése balladánkban. *Ethnographia*, 479–523.
 1961 Szibériai hősenek-elemek a magyar mesekincsben. *Néprajzi Közlemények*, VI/1; 3–15.
 1963 Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához. *Műveltség és Hagyomány*, V; 37–54.
 Budapest
 1977 Honfoglalás előtti, keleti elemek a magyar folklórban. *Történelmi Szemle*, 107–121.

A HONFOGLALÓ MAGYAROK LÉLEKHIEDELMEINEK RÉGÉSZETI BIZONYSÁGAI

Dienes István

Aligha szorul bővebb bizonyításra, hogy a különböző életmódú és a társadalmi fejlődés eltérő szintjén élő népeknek egészen mások a vallási képzetei. A magyarság szempontjából oly fontos kelet-eurázsiai térség népeinek pogány vallásaival foglalkozó korszerű vallástörténeti munkák ezért nem is az egyes nyelvcsaládok vallásait tárgyalják együtt, hanem elkülönítik az északi tundra- és tajga-övezetben élő szibériai vadász-halász és rénszarvas-tenyésztő közösségek, az alattuk levő ligetes és steppei övezetben lakó nagyállattartó és pásztorkodó népek, valamint az Európa északi sávját benépesítő és már az i. e. II. évezredtől földet művelő finnugorok vallásos nézeteit. Mivel az ősmagyarság maga is az i. e. II. évezredben felhagyott a korábbi vadász-halász életmóddal és áttért a termelőgazdálkodásra, majd ezt követően nomáddá illetve félnomáddá vált, nyilvánvaló, hogy vallásos képzeteit is a nagyállattartó és földművelő népek hitbeli meggyőződésével lehet rokonítani. A vallási élet szervezete azonban még ennél is jóval fejlettebb volt a honfoglalás idején. Amint erre a források bizonyossággal utalnak, a magyarok már a Kárpát-medence meghódítása előtt egy korai államszervezet keretében éltek. Ez az uralmi rend a személyi függőségre épült, épp ezért a magyar ősvallásnak több olyan vonása következtethető ki, s jeleníthető is meg, amely csak a türk, kazár, mongol birodalmak „államvallásainak” volt sajátja: mint pl. az égi eredetűnek tartott uralkodó, a fejedelmi ház szolgálatában álló, s voltaképp az uralmi-rend-szilárdságát szolgáló táltosok léte, tehát olyan táltosoké, akik valójában a fejedelem előkelő szolgálattevői stb.

A magyar ősvallás jellegének bemutatására másutt tettünk kísérletet, itt most csak a legősibb képzetek egyik elemének felvázolására törekszünk. Ebben az igen fejlettnek jellemezhető ősvallásban is maradtak ugyanis olyan részletek, amelyek a messzi múltban gyökereznek. Ezek közé tartozik az ember különféle lelkeiről kialakult egykori vélekedés, ami voltaképp egyetemes elterjedtségű volt valaha az egész földkerekségen, s természetesen fellelhető Észak-Eurázsia vallástörténeti osztályozás szempontjából egyébként oly jól elkülöníthető övezeteiben is. A pogány vallás olyan hitelemeiről van szó, amelyek nincsenek oly szoros kapcsolatban a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlettségi szintjével, mint a vallási élet egyéb jelenségei. A fejlődési szint különbsége persze áttéte-

lesen még itt is érzékelhető, hiszen a lélekképzetekre visszanyúló őstisztelet csak a fejlettebb műveltségekben nyilatkozik meg, míg Észak-Szibéria halász-vadász lakosainál ennek alig van nyoma.

A honfoglaló magyarság kettős lélekképzetét néphiedelmeink alapján már megfelelően tárgyalta Szendrey Ákos, Diószegi Vilmos, Hoppál Mihály és Katona Imre. Mégis kételkedés támadt ezen eredményekkel szemben mind néprajzos, mind régész berkekben. Hiedelemmondáink egy részéről ugyanis kiderült, hogy azok nyugatról keletre terjedtek, tehát bizonyításra – hozzáfűzném, hogy csak egy részük! – nem használhatók fel. Másrészt kétségbe vonatott, hogy a kettős lélekhit meggyőződése megérte volna egészen a honfoglalás korát. E vitát a néprajzi anyag alapján is lehet folytatni, s ezt más helyen meg is teszem. Nagyon lényeges, hogy a kalandozó magyarok Cambrai-i portyájáról vég-eredményben korabeli forrásadatunk maradt a „fejlék” hiedelméről; de ezt itt most nem ismételtem meg. Jelenleg más a feladatom. Egyrészt a stockholmi valláskutatók körének munkássága alapján – főleg a kitűnő, észt származású Ivar Paulson monográfiájára támaszkodva – felvázolom a kettős lélekhit lényegét. Másrészt, és nyilván ez a fontosabb és izgalmasabb, a X. századi magyar hagyatékok néprajzi emlékek tekintve igyekszem a honfoglalás korának emberét szóra bírni, mintegy néprajzi gyűjtést végzek a legilletékesebbek körében. Beszéljenek önmagukért az adatok!

A testlélek – A régi népi lélekfogalom képzetének egyik alappillére a „testlélek”, pontosabban a „testi lelkek” fogalma, amely a testben levő mindennemű lélettani működés (életlélek) és szellemi, értelmi, érzelmi képesség (énlélek) hordozója, voltaképp maga az életerő, életképesség, mindaz tehát, ami az élőt a halottól megkülönbözteti. Legfeltűnőbb megjelenési formája a lélegzet, hiszen csak az élő ember lélegzik; hűvösebb időben már szemmel is látható a lehelete. E páraszerűnek tapasztalt léleknek lélegzet- vagy leheletlélek a legkifejezőbb megnevezése. Amíg lélegzünk, addig szerveink működnek, szívünk dobog, vérünk áramlik. Ez a lélekféleség az ember bensejében rejtezik. Ott lappang a vérben és a vérben bő nemes szervekben (szívben, májban, vesében), hiszen ha a vér elfolyik, a test is elpusztul. A testlélek közkeletű értelemben csak nagyon feltételelesen nevezhető valódi léleknek, hiszen képzete főleg a lehelettel kapcsolatos töprengések elvonatkoztatásából ered, pusztán az élet során a testhez kötött életképességet jelöli, a testben tanyázik s vele együtt elenyészik, nem biztosítja tehát a halandó halhatatlanságát.

A szabadlélek – A tapasztalat alakította ki a „szabadlélek” képzetét is, amelyet árnyék-, kép- és képmáslélekként is emlegetnek, lévén, hogy tulajdonosának alkatahoz, árnyához hasonló a megjelenése. Ez nem egyéb, mint az egyén szabad, testen kívüli megjelenési formája, második énje, hasonmása, szellemi másodpéldánya, amely már tulajdonosa életében alkalmilag és átmenetileg elválhat a testtől és önálló létre képes. Az illetőnek tétlen, nem cselekvő állapotában mutatkozik meg: álmában, mint álomlélek; a táltoszer-tartások alkalmával, a sámán hevületében, mint révületlélek; különféle lélekvesztéses betegségeknél pedig mint elvészett lélek. Látási érzetek hívták létre, még pedig nem csupán az, hogy az ember folytonosan a maga oldalán látja az őt mindenüvé kísérő, nap vetette, hozzá hasonlító árnyékát, hanem emellett különböző álom-, látomás- és emlékképzetek váltották ki fogalmát. Úgy hitték, aligha lehet másképp: aki álomba merült vagy ájultan terült el, illetve révületbe esett, abból valami eltávozott, s csak akkor tér